O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2026, [14]
ISSN 2181-7324(Print)

FILOLOGIYA
http://journals.nuu.uz
Social sciences
ISSN 3093-8996(Onlayn)

UDK: 811.112.2'373.7:811.512.133'373.7

Zulxumor QURBANOVA,
Tayanch doktorant, O‘zbekiston Milliy universiteti, Toshkent, O‘zbekiston
E-mail:zulkhumor.berlitzph@gmail.com; ORCID:0009000958871697

UrDU professori, f.f.d Z.Jumaniyazov taqrizi asosida

SOMATIK FRAZEOLOGIZMLARDA «TANA – TAFAKKUR – EMOTSIYA – HARAKAT» KONSEPTUAL MODELI: NEMIS VA O‘ZBEK TILLARI QIYOSIDA

Annotatsiya

Maqolada nemis va o‘zbek tillaridagi somatik frazeologizmlar kognitiv va pragmatik yondashuvlar asosida qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi tana a’zolari nomi ishtirokidagi frazeologik birliklarning ma’no shakllanishini «tana – tafakkur – emotsiya – harakat» konseptual zanjiri doirasida tizimlashtirishdan iborat. Tadqiqot materiali nemis tilining frazeologik lug‘atlari, o‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati hamda tanlangan pragmatik-kognitiv tahlil materiallaridan tashkil topdi. Konseptual, qiyosiy-chog‘ishtirma va kontekstual-pragmatik usullar qo‘llanildi. Tahlil natijalari fikrlash va tushunish sohalarida bosh va ko‘z komponentlari asosidagi umumiy modellar mavjudligini, emotsional holatlarni ifodalashda esa tana a’zolarining milliy-madaniy tanlovi farqlanishini ko‘rsatadi. Nemis tilidagi Kopf, Herz, Hand, Finger va Fuß komponentlari turli kognitiv hamda pragmatik vazifalarni bajaradi; o‘zbek tilida esa bosh, yurak, jigar, ich, qo‘l, ko‘z va oyoq komponentlari faol qo‘llanadi. Ayniqsa, yordam, hurmat, tanbeh, qo‘rquv, iztirob, mustaqillik va nazorat kabi tushunchalarning somatik obrazlar orqali ifodalanishida tillararo o‘xshashlik va farqlar aniqlandi. Taklif etilgan model frazeologik birliklarning faqat lug‘aviy ma’nosini emas, balki ularning kognitiv motivatsiyasi va nutqiy-pragmatik vazifasini birgalikda tushuntirish imkonini beradi.

Kalit so‘zlari: Somatik frazeologizm, kognitiv frazeologiya, konseptual metafora, metonimiya, pragmatika, nutqiy akt, tana konsepti, nemis tili, o‘zbek tili, qiyosiy tahlil.

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ «ТЕЛО – МЫШЛЕНИЕ – ЭМОЦИЯ – ДЕЙСТВИЕ» В СОМАТИЧЕСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ: СОПОСТАВЛЕНИЕ НЕМЕЦКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация

В статье проводится сопоставительный когнитивно-прагматический анализ соматических фразеологических единиц немецкого и узбекского языков. Цель исследования заключается в систематизации способов формирования значения соматических фразеологизмов в рамках концептуальной цепочки «тело – мышление – эмоция – действие». Материал исследования составили фразеологические словари немецкого и узбекского языков, а также отобранные материалы прагматико-когнитивного анализа. Использованы концептуальный, сопоставительный и контекстуально-прагматический методы. Результаты показывают наличие общих моделей, основанных на компонентах Kopf и «bosh», Augen и «ko‘z», при одновременном различии в выборе телесных локусов для выражения эмоций. Компоненты Kopf, Herz, Hand, Finger и Fuß в немецком языке и bosh, yurak, jigar, ich, qo‘l, ko‘z, oyoq в узбекском выполняют различные когнитивные и прагматические функции. Особое внимание уделено образам помощи, уважения, упрёка, страха, страдания, самостоятельности и контроля. Предлагаемая модель позволяет рассматривать соматические фразеологизмы одновременно как единицы вторичной номинации, когнитивные модели и средства речевого воздействия.

Ключевые слова: Соматический фразеологизм, когнитивная фразеология, концептуальная метафора, метонимия, прагматика, речевой акт, концепт тела, немецкий язык, узбекский язык, сопоставительный анализ.

THE «BODY – THOUGHT – EMOTION – ACTION» CONCEPTUAL MODEL IN SOMATIC PHRASEOLOGY: A CONTRASTIVE STUDY OF GERMAN AND UZBEK

Annotation

The article presents a contrastive cognitive-pragmatic analysis of somatic phraseological units in German and Uzbek. The aim is to systematize meaning formation in somatic idioms within the conceptual chain “body – thought – emotion – action”. The material includes German and Uzbek phraseological dictionaries and selected materials of pragmatic-cognitive analysis. Conceptual, contrastive and contextual-pragmatic methods are applied. The findings indicate common patterns based on the body components Kopf and bosh, as well as Augen and ko‘z, while the choice of bodily loci for emotional meanings differs across the two languages. In German, Kopf, Herz, Hand, Finger and Fuß perform diverse cognitive and pragmatic functions; Uzbek employs bosh, yurak, jigar, ich, qo‘l, ko‘z and oyoq in a broader distribution of emotional and social meanings. Particular attention is paid to conceptualizations of assistance, respect, reproach, fear, suffering, autonomy and control. The proposed model makes it possible to interpret somatic phraseological units simultaneously as secondary-nomination units, cognitive models and pragmatic resources of communication.

Key words: Somatic phraseological unit, cognitive phraseology, conceptual metaphor, metonymy, pragmatics, speech act, body concept, German, Uzbek, contrastive analysis.

Kirish. Insonning borliqni idrok etishi va uni til orqali ifodalashi tanaviy tajriba bilan uzviy bog‘liq. Kognitiv tilshunoslikda mujassamlashgan bilish tamoyili mavhum tushunchalarning jismoniy tajriba asosida shakllanishini ta’kidlaydi [2]. Shu sababli tana a’zolari nomi qatnashgan frazeologik birliklar muayyan xalqning olamni

konseptuallashtirish usullarini kuzatish uchun muhim materialdir. O‘zbek tilida milliy tafakkur, ma’naviy qadriyat va tilning o‘zaro aloqadorligini o‘rganish ham dolzarb yo‘nalishlardan biridir [1].

Somatik frazeologizmlarda konkret tana a’zosi mavhum ma’noni ifodalaydi: bosh fikrlash, yurak hissiyot va jasorat, qo‘l faoliyat va yordam, yuz obro‘ bilan bog‘lanadi. Biroq bir xil konseptual ma’no turli tillarda turli tana a’zosi orqali ifodalanishi mumkin. Masalan, nemischa jmdm. fällt ein Stein vom Herzen va o‘zbekcha yelkasidan tog‘ ag‘darildi yengillikni «yukdan qutulish» modeli orqali ifodalaydi, ammo somatik lokus turlicha.

Tadqiqotning maqsadi nemis va o‘zbek tillaridagi somatik frazeologizmlarni «tana – tafakkur – emotsiya – harakat» modeli asosida qiyoslashdir. Vazifalar: 1) birliklarni konseptual zanjir bo‘yicha guruhlash; 2) tana a’zolarining tafakkur va emotsiya bilan bog‘lanishini aniqlash; 3) harakatli birliklarning pragmatik funksiyalarini tavsiflash; 4) universal va milliy-madaniy xususiyatlarni umumlashtirish. Tadqiqot obyekti tana a’zolari komponentli frazeologizmlar, predmeti esa ularning kognitiv motivatsiyasi va pragmatik funksiyalaridir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Nemis frazeologiyasida Fleischer [7] va Burger [5] frazeologik birliklarning struktur-semantik xususiyatlarini tizimlashtirgan; Duden [6] zamonaviy nemis idiomatik birikmalarining muhim lug‘aviy manbasi hisoblanadi. Lakoff va Johnson [2], Johnson [3], Gibbs [4] metafora va ma’no shakllanishida tana tajribasining rolini asoslaydi. Kövecses [10] emotsiyalarning fiziologik belgilar orqali konseptuallashuvini, Feyaerts [8] nemis idiomlaridagi metonimik mexanizmlarni, Maalej va Yu [9] esa turli tillarda tana qismlarining konseptualizatsiyasini tadqiq qilgan.

Frazeologik birliklarning pragmatik va lingvomadaniy xususiyatlari Teliya [13], Searle [12] hamda Brown va Levinson [14] qarashlari bilan izohlanadi. Rahmatullayev [11] o‘zbek frazeologik materialini lug‘aviy jihatdan tizimlashtirgan. Dobrovol’skij va Piirainen [15] frazeologik obrazlarning tillararo va madaniyatlararo o‘zgaruvchanligini ko‘rsatadi. Shunga qaramay, nemis va o‘zbek somatizmlarining tana a’zosidan tafakkur, emotsiya va pragmatik harakatga o‘tuvchi yagona zanjir sifatidagi qiyosiy tavsifi yetarlicha tizimlashtirilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Material sifatida Duden. Redewendungen [6], Rahmatullayevning O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati [11] va tanlangan pragmatik-kognitiv tahlil materiallari olindi. Konseptual, qiyosiy-chog‘ishtirma va kontekstual-pragmatik usullar qo‘llandi. Tahlil birligi «somatik komponent + konseptual model + pragmatik funksiya» uchligi sifatida belgilandi. Masalan, jmdm. unter die Arme greifen jismoniy tayanch obrazidan «yordam» konseptiga o‘tadi; durch die Finger sehen esa ko‘rib turib ko‘rmaslik obrazi orqali xatoni kechirish yoki e’tiborsiz qoldirishni bildiradi. Material tanlanma xarakterga ega bo‘lib, to‘liq korpus statistikasi sifatida talqin qilinmaydi.

Tahlil va natijalar. 1. «Tana – tafakkur – emotsiya – harakat» modeli

Somatik frazeologizm to‘rt semantik bo‘g‘in doirasida ko‘riladi: Tana (konkret a’zo) → Tafakkur (aqliy faoliyat) → Emotsiya (hissiy holat) → Harakat (ijtimoiy yoki nutqiy akt). Bo‘g‘inlar har doim bir xil kuchda namoyon bo‘lmaydi, biroq ular somatik obrazning rivojlanish yo‘nalishini ko‘rsatadi.

2. Tana – tafakkur

Nemischa sich den Kopf zerbrechen va o‘zbekcha bosh qotirmoq fikrlashni jismoniy zo‘riqish bilan bog‘laydi. Nemischa den Kopf in die Hände stützen chuqur o‘y va mulohazani jismoniy holat orqali ifodalaydi. Jmdm. gehen die Augen auf va ko‘zi ochildi esa Tushunish = Ko‘rish modelining ikki tildagi yaqin ko‘rinishidir. O‘zbek tilida yurak iroda va jasorat markazi sifatida ham faol: yuragi dov bermadi; nemis tilida sich ein Herz fassen shunga yaqin modelni ifodalaydi.

3. Tana – emotsiya

Jmdm. fällt ein Stein vom Herzen va yelkasidan tog‘ ag‘darildi birliklarida Yengillik = Yukdan Qutulish modeli umumiy, somatik lokus esa farqli. Jmdm. kocht das Blut in den Adern va qoni qaynadi birliklari Qon Harorati = Hissiy Kuch metonimiyasiga tayanadi. Kalte Füße bekommen qo‘rquv va qarordan qaytishni oyoqning sovishi orqali ifodalaydi; o‘zbekcha yuragi dov bermadi esa qo‘rquvni yurak bilan bog‘laydi. Iztirobda jmdm. bricht das Herz yurakni markazga qo‘ysa, o‘zbekcha jigari kuydi, ichi kuydi, yuragi ezildi uch xil somatik lokusni namoyon qiladi.

4. Tana – harakat va pragmatika

Jmdm. unter die Arme greifen, mit Hand anlegen va jmdm. an/zur Hand gehen yordamni jismoniy tayanch va ishtirok orqali konseptuallashtiradi. Jmdm. zu Füßen fallen bo‘ysunish, iltimos yoki ehtiromni bildiradi; o‘zbekcha oyog‘iga yiqilmoq va bosh urib bormoq bilan yaqin. Jmdm. die Daumen drücken omad tilashga xizmat qiluvchi ekspressiv akt, qo‘lini ko‘ksiga qo‘ymoq va boshini egmoq esa o‘zbek tilida hurmat va ehtirom rituali bilan bog‘lanadi.

5. Barmoq va oyoq komponentlari

Durch die Finger sehen xatoni ko‘rib turib e’tiborsiz qoldirishni, den Finger auf die Wunde legen esa muammoning og‘riqli nuqtasini ochishni bildiradi. Sich die Finger verbrennen xavfli ish oqibatidagi tajriba va ogohlantirishni ifodalaydi. Fuß fassen, auf eigenen Füßen stehen va auf festen Füßen stehen tayanchdan barqarorlik, mustaqillik va puxtalik konseptlariga o‘tadi; den Boden unter den Füßen verlieren esa tayanch yo‘qolishi orqali inqirozni ifodalaydi.

6. Yuz va qo‘l komponentlari

O‘zbekcha yuzi yorug‘, yuzi qora bo‘ldi hamda nemischa das Gesicht wahren, das Gesicht verlieren Obro‘ = Yuz metonimiyasiga asoslanadi. Qo‘l komponenti esa yordamdan tashqari egalik va nazoratni bildiradi: alle Fäden in der Hand haben, das Heft in die Hand nehmen, die Hand auf etw. haben/halten. Bu birliklarda jismoniy qo‘l boshqaruv qiluvchi subyektning metonimik timsoliga aylanadi.

Tahlil natijalari. Birinchidan, tafakkur va tushunish sohasida Kopf/bosh va Augen/ko‘z komponentlari asosida yuqori konseptual yaqinlik kuzatildi. Ikkinchidan, emotsional ma’nolarda somatik lokuslarning farqlanishi kuchli: nemis materialida Herz va ayrim hollarda Fuß faol bo‘lsa, o‘zbek materialida yurak bilan birga jigar, ich va yelka ham faol. Uchinchidan, Hand/qo‘l ikki tilda yordam, nazorat, egalik va hamkorlikning muhim manbai hisoblanadi. To‘rtinchidan, Finger/barmoq va Fuß/oyoq birliklari baholash, ogohlantirish, mustaqillik va barqarorlik kabi pragmatik ma’nolarni kuchaytiradi. Demak, umumiy tanaviy tajriba o‘xshash konseptual modellarni yuzaga keltirsa-da, konkret a’zo tanlovi va pragmatik yo‘nalish tillararo farqni belgilaydi.

1-jadval. Tanlangan somatik frazeologizmlarning nemis va o‘zbek tillaridagi konseptual-pragmatik qiyosi.

Konseptual zveno	Nemis tili	O‘zbek tili	Kuzatuv
Tana → Tafakkur	sich den Kopf zerbrechen; jmdm. gehen die Augen auf	bosh qotirmoq; ko‘zi ochildi	Fikrlash va tushunish modellari yaqin.
Tana → Emotsiya	jmdm. fällt ein Stein vom Herzen	yelkasidan tog‘ ag‘darildi	Yengillik modeli bir xil, lokus turlicha.
Tana → Emotsiya	jmdm. kocht das Blut in den Adern	qoni qaynadi	Fiziologik metonimiya mos.

Tana → Emotsiya	kalte Füße bekommen; jmdm. bricht das Herz	yuragi dov bermadi; jigari/ichi kuydi	Qo‘rquv va iztirob lokuslari farqlanadi.
Tana → Harakat	jmdm. unter die Arme greifen; mit Hand anlegen	Yordam qo‘lini cho‘zmoq	Jismoniy tayanch → ijtimoiy yordam.
Tana → Harakat	jmdm. zu Füßen fallen; jmdm. die Daumen drücken	oyog‘iga yiqilmoq; bosh urib bormoq	Ehtirom/iltimos va tilak pragmatikasi.
Tana → Pragmatika	durch die Finger sehen; den Finger auf die Wunde legen	ko‘z yummoq; og‘riqli nuqtani topmoq	Kechirish va muammoni ochish.
Tana → Barqarorlik	Fuß fassen; auf eigenen Füßen stehen	ildiz otmoq; mustaqil bo‘lmoq	Tayanch → barqarorlik va mustaqillik.
Tana → Nazorat	alle Fäden in der Hand haben; das Heft in die Hand nehmen	barcha iplar qo‘lida; boshqaruvni qo‘liga olmoq	Qo‘l → nazorat va boshqaruv.

Muhokama. Natijalar Lakoff va Johnson [2], Johnson [3] hamda Gibbs [4]ning mujassamlashgan bilish haqidagi qarashlarini somatik materialda tasdiqlaydi: jismoniy tajriba mavhum tushunchalarni tashkil etuvchi manba sifatida ishlaydi. Biroq umumiy metafora va uning somatik realizatsiyasi aynan bir narsa emas. Masalan, yengillik ikkala tilda ham yukdan qutulish modeli bilan ifodalansa-da, nemis tilida yurak, o‘zbek tilida yelka tanlanadi. Kövecses [10] ko‘rsatgan fiziologik metonimiya qoni qaynadi va kocht das Blut in den Adern birliklarida yaqqol ko‘rinadi.

Pragmatik jihatdan somatik birliklar holatni nomlash bilan cheklanmaydi: ular yordam, hurmat, tanbeh, kechirish, ogohlantirish, nazorat va bo‘ysunish kabi kommunikativ munosabatlarni ham bildiradi. Shu sababli somatik frazeologizmni faqat lug‘aviy ekvivalent orqali tarjima qilish yetarli emas; uning konseptual obrazi va pragmatik vazifasi ham hisobga olinishi kerak. Tadqiqotning cheklovi materialning tanlanma xarakteridadir. Kelgusida DWDS, DeReKo va o‘zbek milliy korpusi asosida chastotaviy hamda kontekstual tahlil o‘tkazish modelni yanada tekshirish imkonini beradi.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot somatik frazeologizmlarni «tana – tafakkur – emotsiya – harakat» modeli orqali tahlil qilish nemis va o‘zbek tillaridagi kognitiv hamda pragmatik qatlamlarni birlashtirishini ko‘rsatdi. Tafakkur va tushunishda bosh/ko‘z asosidagi modellar yaqin; emotsional ma’nolarda somatik lokuslarning milliy-madaniy farqi kuchliroq; qo‘l esa har ikki tilda yordam, egalik va nazoratning faol manbai. O‘zbek materialida yurak, jigar, ich va yelkaning emotsional vazifalari kengroq ko‘rinadi. Harakatli somatizmlar esa tilak, hurmat, yordam, ehtirom va tanbeh kabi pragmatik funksiyalarni bajaradi.

Taklif etilgan modelni frazeologik tarjima, nemis tilini o‘zbek auditoriyasiga o‘qitish va lingvomadaniy tadqiqotlarda qo‘llash mumkin. Keyingi bosqichda katta elektron korpus asosida chastota, kontekst va pragmatik funksiyalarni statistik tekshirish maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021.
2. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
3. Johnson M. The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason. – Chicago: University of Chicago Press, 1987.
4. Gibbs R.W. The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
5. Burger H. Phraseologie: Eine Einführung am Beispiel des Deutschen. 5. Aufl. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2015.
6. Duden. Redewendungen: Wörterbuch der deutschen Idiomatik. Bd. 11. – Berlin: Dudenverlag, 2013.
7. Fleischer W. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache. 2. Aufl. – Tübingen: Niemeyer, 1997.
8. Feyaerts K. Metonymic hierarchies: The conceptualization of stupidity in German idiom // Panther K.-U., Radden G. (eds.). Metonymy in Language and Thought. – Amsterdam: John Benjamins, 1999. – P. 309–332.
9. Maalej Z.A., Yu N. (eds.). Embodiment via Body Parts: Studies from Various Languages and Cultures. – Amsterdam: John Benjamins, 2011.
10. Kövecses Z. Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
11. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978.
12. Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
13. Teliya V.N. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – M.: Языки русской культуры, 1996.
14. Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
15. Dobrovol’skij D., Piirainen E. Figurative Language: Cross-cultural and Cross-linguistic Perspectives. – Amsterdam: Elsevier, 2005.